

Торе Янсон

КРАТКА ИСТОРИЯ НА ЕЗИЦИТЕ

София, 2013

Преводът е направен по изданието:

Tore Janson

SPEAK

A SHORT HISTORY OF LANGUAGES

PUBLISHED IN THE UNITED STATES

BY OXFORD UNIVERSITY PRESS INC., NEW YORK

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

Copyright © Tore Janson 2002

© Милена Нецова, превод, 2013

© Издателство „Изток-Запад“, 2013

ISBN 978-619-152-205-7

Торе
Янсон

КРАТКА ИСТОРИЯ
НА ЕЗИЦИТЕ

Превод от английски

Милена Нецова

Научен консултант и редактор

д-р Борян Янев

Съдържание

Предговор.....	7
1. Праисторическите езици.....	9
2. Големите езикови групи.....	31
3. Писмеността и египтяните.....	53
4. Гръцкият и гърците.....	63
5. Латинският и римляните.....	81
6. Данте на италиански ли е писал?.....	97
7. От старонемски до съвременен английски.....	113
8. Епохата на националните езици.....	143
9. Езиците в Европа и по света.....	159
10. Как се раждат – или създават езиците.....	175
11. Как изчезват езиците.....	199
12. Разцветът на английския език.....	215
13. А после?.....	229
14. Допълнителна литература.....	243
Показалец.....	251

Списък на картите

1. Индоевропейски езици.....	37
2. Езици банту.....	43
3. Цивилизациите по речните долини.....	54

4. Романски езици	104
5. Езиците в Британия по времето на достопочтения Бѐда	116
6. Части на света с преобладаващ европейски майчин език	167

Списък на таблиците

2.1. Едно изречение на четири езика	31
2.2. Съвременни и остарели форми на думи в германските езици	33
2.3. Сходни думи в три славянски езика	34
2.4. Сходни думи в четири романски езика	35
2.5. Сходни думи в шест стари езика	36
2.6. Форми за единствено и множествено число в сетсвана	45
10.1. Глаголът „съм“ на английски, нидерландски и африкаанс.....	188
11.1. Географско разпределение на живите езици през 2000 г.	205

Предговор

Преди две хиляди години родният ни език все още не е съществувал. Днес е в употреба, но един ден никой няма да го говори. Същото важи и за останалите езици: те се появяват, използват се известно време и изчезват. Между тях обаче има огромни разлики. Някои живеят само няколко поколения, докато други съществуват хилядолетия. Някои се говорят само от шепа хора, а други – от стотици милиони.

Как възникват и изчезват езиците и защо имат толкова различни съдби, зависи от това, което се случва с хората, които ги говорят. С други думи, езиците се повлияват от историята. От друга страна, историческите събития често зависят от езика, на който хората говорят. По този начин историята се влияе от езиците, а езиците са част от историята.

Предмет на тази книга е ролята на езиците в хода на историята и тя е предназначена за всички онези, които се интересуват от езици и история. В нея се разглеждат няколко исторически периода и много езици, за да се покажат миналите и настоящите взаимодействия между езиците и историята при различни обстоятелства. Пътешествието в книгата започва от най-далечното минало и пътува през времето по целия път към далечното бъдеще. Редица примери илюстрират интересното и забавното в областите, в които мисля, че имам какво да кажа.

Примерите имат за цел да покажат някои от основните тенденции в отношенията между езика и историята. Задачата не е лесна, защото няма единно мнение за тези отношения. Граничната зона между история и лингвистика е доста пренебрегвана като област за научни изследвания и до момента почти няма опити за систематизирането ѝ. Това, което се казва в тази книга за основните тенденции в тази област, до голяма степен произтича от опита на автора.

Научаването на нещо ново за отношенията между езиците и историята може да се окаже от полза при разглеждане на настоящето и бъдещето. Точно сега отношенията между езиците в много части на света се променят радикално. Английският език напредва за сметка на много други. Това развитие се обсъжда в края на книгата. За да се разбере цялата тежест на случващото се, е полезно съвремие то да се погледне през призмата на миналите събития. Надявам се настоящата книга да представи тази гледна точка.

Т.Я.

Стокхолм

Май 2001

Източници

Карта 1 е от „Introduction to the Languages of the World by Anatole Lyovin“, © 1997 г. от Анато́л В. Ливен. Използва се с любезното съдействие на Oxford University Press, Inc.

Карта 2 е преработена от International „Encyclopedia of Linguistics (4 Volumes) by William Bright“, © 1992 г от Уилям Брайт. Използва се с любезното съдействие на Oxford University Press, Inc.

1.

Праисторическите езици

Кога са се появили езиците?

От Битие, първата книга в Библията, научаваме, че Адам е бил в състояние да говори от момента на създаването си и веднага получил следната задача: „Господ Бог направи да произлязат от земята всички полски животни и всички небесни птици и (ги) заведе при човека, за да види как ще ги нарече той, та както човекът нарече всяка жива душа, тъй да бъде името ѝ.“*

Първата задача на Адам е да даде имена на животните, като по този начин да създаде и част от езика. Въпреки това не той сътворява езика. Както може да се предположи, езикът се появява няколко дни преди него. Първото нещо, което се случва в Библията в зората на първия ден, е, че Бог казва: „Да бъде светлина!“ Очевидно Бог е бил в състояние да говори още от самото начало.

Дори и да не приемаме тази версия на Сътворението, текстът заслужава по-специално внимание, защото разкрива отношението и нагласите на хората към езика.

Първо, трябва да се отбележи изключителният момент, че Адам е създаден с „вграден език“. Много по-вероятно би било да си представим, че първо е създаден човекът, а езикът е „инсталиран“ впоследствие. Както децата се раждат, без да могат

* Библия, издание на Светия Синод на Българската църква.

да говорят, така и хората в най-древни времена трябва да са били безмълвни като децата. Вместо това именно способността за говорене и назоваване се представя в библейските разкази като типична човешка дейност. Тази способност различава човека от животните, които получават имената си точно от него. Адам е по-висш от животните, а езикът е инструментът на неговото господство.

Второ, самият Бог говори още от самото създаване на света. Това може да изглежда малко странно, защото всъщност е нямал с кого да си говори. От друга страна, би било още по-странно да си представим един ням Бог. Не е лесно да си изградим образ на едно божество, което наподобява човека във всяко едно отношение, и да допуснем, че не може да говори. Не е необходимо, разбира се, да вярваме, че ще разберем какво говори Бог. Той може да говори други, по-възвишени езици от тези, използвани от хората. Но Бог, който не говори изобщо, е или глупак, или животно. Същество, равно на човека или по-висше от него, трябва да владее най-важното човешко умение – езика.

Днес приемаме, че нашият вид не е създаден за един ден, а е произлязъл от по-ранни форми, които са по-близки до маймуните, отколкото до съвременния човек. Но в кой момент хората действително са станали хора? С други думи, кога по-ранните индивиди са станали толкова подобни на нас, че с готовност признаваме принадлежността им към нашия вид?

Често срещан отговор е предположението, че хората са станали хора с появата на езика, и то напълно съответства на библейското повествование. Естествено е за нас да мислим, че хората са същества, които имат човешки език.

Това обаче не ни дава точен отговор на въпроса *кога* са се появили първите хора. Не знаем кога е произнесено първото изречение. Вярно е, че много учени от древността до днес са се опитвали да разберат кога и как е станало това, но резултатите не са особено впечатляващи.

Можем да сме убедени, че човешките езици съществуват най-малко от пет хиляди години, тъй като това е приблизителната възраст на първите писмени езикови паметници. Като цяло езиците, използвани за първи път в писмен вид – шумер-

ският и египетският, – не се различават съществено от съвременните. Почти е сигурно, че езици, подобни на днешните, са съществували много по-отдавна.

Колко отдавна – не е съвсем ясно. Тъй като няма преки доказателства, всичко е само догадка. Хората най-често се опитват да намерят смислен отговор чрез използване на два вида доказателства. Единият е информация за общото културно развитие на човека в праисторическите времена. Тя се осигурява от археологически находки и различни артефакти. Другият вид информация е анатомичното развитие на човека. Тук отново археологията доставя материал под формата на човешки останки от различни периоди.

Четиридесет хиляди или два милиона години?

Археологията е в състояние да ни каже какви инструменти, изработени от камък или кости, са използвани в различните епохи. Освен това може сравнително точно да определи възрастта на скулптури, гравюри и рисунки. Оттук следва, че през последните четиридесет хиляди години предците ни очевидно са имали същата способност да изобретяват и да творят като съвременните хора (или поне някои от тях). Например били са в състояние да създават инструменти и произведения на изкуството. Всичко това ни подсказва, че поне през този период хората са използвали езици със същите основни характеристики като тези на съвременните. В продължение на около два милиона години са били изработвани каменни сечива, които постепенно са ставали все по-сложни. Въпреки това няма достатъчно данни, че хората, които са ги правели, са влагали в работата си опит за артистична изява.

Така археологическите доказателства ясно показват, че езиците с граматика и речников състав, подобни на днешните, се говорят най-малко от 40 000 години. Ако приемем, че сечивата са били в състояние да говорят, то езиците трябва да са съществували от много по-отдавна, може би от

няколко милиона години. Никой обаче не знае дали наистина има връзка между двете умения.

Експертите по анатомия на праисторическите хора са единодушни, че съвременният човешки вид, *Homo sapiens sapiens*, не се е променил съществено за период от 100 000 или 150 000 години. Това означава, че наред с всичко останало през този период предците ни са имали същия мозък и речеви органи като тези на съвременните хора и вероятно не са съществували нито интелектуални, нито анатомични пречки да използват речта. Езикът им като анатомичен орган е бил също толкова подвижен като нашия, ларинксът им е имал гласни струни, подобни на нашите, и мозъкът им е имал всички онези невероятни мозъчни гънки, необходими за говоренето и за разбирането.

По-назад във времето ситуацията не е била точно такава. Преди появата на *Homo sapiens sapiens* и известно време след това са съществували неандерталците. Като цяло мозъкът им бил почти идентичен с нашия, но черепът и челюстите съществено се различават по форма от тези на съвременния човек. Възможно е това да е било пречка за произнасянето на някои широко използвани днес звукове на речта. Този факт обаче не може да се докаже, тъй като останките от неандерталците са само костни фрагменти, а речта се произвежда чрез движения на меките тъкани в устата и гърлото. На учените, занимаващи се с този проблем, им се налага да възстановят вида на меките тъкани, изхождайки само от формата на костите, което е доста трудно. Тъй като черепните кости на човешките същества преди неандерталците се различават съществено от нашите, доста по-вероятно е те да не са могли да говорят като нас по чисто физиологични причини.

В крайна сметка, можем да сме почти сигурни, че езици, близки до съвременните, са съществували поне от 40 000 години, но е възможно да са се използвали и много по-рано. Границата е около два милиона години назад в миналото, т.е. приблизително от времето, когато човекът е започнал да произвежда каменни сечива.

Защо?

Оказва се, че въпросът *кога* за първи път се появяват езиците няма еднозначен отговор. Той, разбира се, е свързан с втория въпрос – *как* се появяват езиците. Този проблем е още по-сложен.

Човешките езици са най-силно развитите и гъвкави системи за комуникация, които са ни известни. Отличителна черта на тези системи е, че могат да се използват за бързо и ефективно предаване на съобщения от всякаква степен на сложност.

Това, което прави нашите езици толкова различни от средствата за комуникация, използвани от други бозайници, е тяхната висока усложненост, променливост и приспособимост. Все пак има и някои прилики. Сигналите, които използваме, са звуци, произведени чрез устата. Издишаният въздух се използва за създаване на резонанс в горните дихателни пътища. Повечето бозайници прилагат същия принцип за произвеждане на звуци. Кучетата лаят, котките мяукат, мишките цвърчат, конете цвилят, а маймуните кряскат. Всички тези звуци се произвеждат по един и същи начин. Тъй като толкова много генетично родствени видове произвеждат звуци по подобен начин, най-вероятно и предците на човека са го правили много преди появата на нашия вид.

Звуците на другите бозайници също са сигнали и се използват за осъществяване на контакти с останалите представители на вида. Те се различават от нашите езици главно по това, че системите им за смислова сигнализация не са толкова силно развити. Вярно е, че всеки вид може да произвежда различни видове звуци и така до известна степен да предаде различни съобщения. Кучето например разполага с множество звуци, изразяващи различни реакции, като заплахата, страх, съчувствие и т.н. Учени, които изследват комуникацията между животните, са установили, че много от тях разполагат с десетки различни сигнали. Някои видове маймуни притежават доста големи системи, включващи десетки отличителни звуци. Интересното обаче е, че най-близките ни роднини – шимпанзетата – не използват по-сложни комуникативни сигнали в сравнение с другите маймуни.

В много отношения човешката реч се различава от виковете на другите бозайници. Най-съществената отлика е, че всички останали животни използват като общ принцип за комуникация един вик за едно определено съобщение. Това означава, че броят на възможните съобщения е твърде ограничен. Ако се налага в системата да се включи ново съобщение, трябва да се въведе и нов звук. След първите десетина звука става все по-трудно както да се измислят нови отличителни такива, така и да се запомнят, за да се използват в бъдеще.

Човешката реч се основава на принципа на съчетаване на ограничен брой звукове в неограничен брой съобщения. В типичния човешки език има около тридесет-четиридесет отличителни речеви звука. Те могат да се комбинират последователно и да образуват буквално неограничен брой думи. Дори и малко дете, което общува само с отделни думи, използва система за комуникация, която е много по-сложна от която и да е, използвана от животните. Броят на думите е неограничен, докато животните разполагат с определен набор от сигнали.

В допълнение към това, човешките езици позволяват и обединяване на няколко думи в едно изказване. Чрез този процес сме в състояние да създадем безкрайно много изречения с малко на брой думи. Това основно свойство на нашите езици ни позволява да изразим идеи, които могат да са толкова сложни или остроумни, колкото самите ние пожелаем. На теория системата няма ограничения за това какви съобщения могат да се доставят – по принцип може да се каже всичко.

Никой не знае защо и как е възникнала тази невероятна система. Очевидно е, че тя има връзка с еволюцията, тъй като няма други животни освен хората, които да говорят. За повече от век въпросите относно решаващите фактори в еволюцията са се разисквали в рамките на теорията на Дарвин. Основната хипотеза в нея е, че способността да се говори се развива под влияние на еволюционен натиск. Вероятно индивидите, които са се изразявали добре и са разбирали изказванията на останалите, са разполагали с някакво решаващо предимство.

Изненадващо е, че учените все още не са постигнали съгласие за това какво би могло да е предимството. Тъй като хората говорят помежду си, то трябва да е свързано по някакъв

естествен начин с обществените отношения (макар и това да е спорно). Логично е да приемем, че с помощта на езика хората в дадена група ще си сътрудничат по-добре, което от своя страна ще осигури предимство на групата. Този отговор обаче се разминава със съвременното дарвинистко мислене, според което еволюционното предимство е в полза на индивида, а не на групата. Това е така, защото единствено индивидът, а не групата, може да предава отличителни белези на потомството си.

Затова, когато обяснява езика, както и други модели на групово поведение, еволюционната теория попада в задънена улица. Последните предположения за разрешаването на тази дилема са, че езикът се е развил именно защото хората, които са умеели да говорят, са успели да се възползват от лъжата и да си осигурят място в обществото, като оклеветяват другите или създават ритуали, които да работят в тяхна полза. Единственото, което мога да кажа за тези идеи, е, че са трудни за опровергаване. При липса на неоспорими доказателства вероятно хипотезите ще продължат.

Изглежда, че е невъзможно да се разбере *защо* се е развил езикът. Идеите за това *как* се е развил също не са добре обосновани. Напълно е възможно двете основни свойства на езика да са възникнали последователно. В този случай първата стъпка е била използване на ограничен брой звукове за образуване на неограничен брой думи. Този метод може да се е оформял постепенно в продължение на много години.

Език от този вид вероятно е бил много полезен. Отделните думи сигурно са вършели чудесна работа, стига човек да реши да говори за нещата тук и сега: „Елен.“ „Хвърли!“ „Добре.“ „Режи!“ „Опечи!“ „Спи!“ и т.н. Днес също има мълчаливи хора, които предпочитат да говорят по този начин (ако изобщо се налага да говорят), и обикновено другите ги разбират правилно.

Проблемите възникват, когато някой реши да говори за нематериални неща или за такива, които не могат да се видят в момента. Например, ако някой иска да каже на спътника си да отиде в долината и да бере малини на ново място, няма да е достатъчно да каже само „малини“. Най-вероятно ще се наложи да комбинира две говорни съобщения: „Малини. Тръгвай!“

или „Малини. Там.“, или нещо подобно. Този процес проправя пътя към изказванията с две думи и оттам до цели изречения с местоимения, наклонения, подчинени изречения и др. Това не е станало изведнъж, най-вероятно езикът се е изграждал постепенно, в продължение на хиляди години. В крайна сметка езиците достигат до такова ниво, че могат да се използват за недвусмислен разговор за бъдещето или миналото, като изразят предположение за бъдещи събития или като представят моментната действителност.

Ако това е вярно, нашите предци от милиони години са общували по много по-напреднал начин в сравнение с всички останали видове, дори и ако приемем, че познатите ни езици са съществували само за много кратък период. Възможно е развитието на езика да е отнело много време – толкова, че е било достатъчно промените да се отразят в говорните органи и в мозъка.

Това означава, че способността да се използват думи се е развивала постепенно и е започнала приблизително от времето, когато в употреба са навлезли каменните сечива – преди около един-два милиона години. Изказвания, състоящи се от няколко думи, следва да са се появили много по-късно. А цялостното развитие на речевите системи, с подчинени изречения и други усложнени елементи, трябва да е приключило преди по-малко от сто хиляди години.

Не знаем дали това се е случило наистина, но е сигурно, че езиците от съвременен тип съществуват поне от 40 000 години. Това означава, че в началото на желязната епоха, когато всички човешки същества са живеели като ловци и събирачи и са използвали инструменти, изработени от кост и камък, езиците са били напълно развити и вероятно са имали голям речников състав, сложни изречения, както и всички останали характеристики, присъщи на съвременните езици.

Езиците на ловците и събирачите

В района на пустинята Калахари, Южна Африка, живеят хора, принципно наричани бушмени. През последните години за назоваването на тази група се използва терминът „сан“. Допреди едно поколение тези хора са се изхранвали от лов и събиране на ядливи корени и плодове. Не са притежавали нищо друго освен препаската около бедрата си и малко на брой оръжия и принадлежности, които са носели със себе си. Все още съществуват такива изключително малки групи, които живеят по начин, по който са живели предците ни преди десет хиляди години, когато е проходило земеделието.

Народите *сан* и тяхната култура, както и подобни групи в други части на света, ни разказват за това как е изглеждал животът на човечеството през по-голямата част от съществуването му на земята. Разбира се, не всички ловци и събирачи са живели по един и същ начин, тъй като по света условията на живот са били различни, което се дължи на разнообразието в климата, хранителните ресурси и местните традиции. Все пак от изучаването на народите *сан* и други подобни племена могат да се направят някои изводи за живота на ранните ловци и събирачи.

Днес животът на хората *сан* се променя много бързо. Контактите с модерното общество са причина за постепенното изчезване на традиционния им живот. Тяхното ново положение е много несигурно и може да доведе както до загуба на собствената им културна идентичност, така и до изчезване на техните езици. Тук ще разгледам само традиционния начин на живот и езиците на народите *сан*, без да отчитам сериозните промени от последните десетилетия.

Езиците на народите *сан* образуват група, която принципно се нарича езици *койсан*. Един от езиците в тази група – *нама* – се говори от над сто хиляди жители на Намибия, но той не е включен в следващите разсъждения. Има и други койсански езици. Общият брой на говорещите останалите койсански езици е около седемдесет хиляди, което означава, че всеки един от тях се говори от съвсем малък брой хора.

Споменатите езици все още не са добре описани. Като цяло те нямат писмена форма и съществуват само като гово-

рими езици. Носителите им са били сравнително изолирани, защото са живеели в пустинята или около нея. Все пак някои мисионери, антрополози и лингвисти са изследвали и описали някои от тези езици. Жалките ми опити в тази насока само потвърдиха трудността на начинанието. Първият проблем е установяването на контакт с хора, които не само че имат коренно различен език и култура, но и различни нагласи към самия контакт. За да се направи пълно и надеждно описание, е най-добре лингвистът да живее с носителите на езика в продължение на година или повече. На практика обаче това често е невъзможно. Самото присъствие на изследовател сред тези, които са все още ловци и събирачи, е едновременно проблем и голяма промяна в ритъма им на живот. Хората, работещи във ферми близо до пустинята, често пъти имат доста по-сериозни проблеми. Те се нуждаят много повече от учители, лекари и социални работници, отколкото от хора, изучаващи начина им на говорене.

Въпреки тези проблеми вече знаем доста за койсанските езици. Изхождайки от тези познания, можем да направим някои обосновани хипотези за езиковата ситуация през по-голямата част от съществуването на съвременния човек.

Дали тогавашните езици са били като днешните?

Първото и най-важно нещо, което трябва да се каже за езиците в обществата на ловци и събирачи, е, че по принцип няма разлика между тях и останалите езици. Често се приема, че езиците, които се говорят в общества с не толкова силно развита култура, до известна степен са недоразвити и по-прости, отколкото нашите езици. През XIX в. много лингвисти са мислели именно така. Но това изобщо не е вярно.

Едно такова твърдение изисква известно обяснение, както и някои уговорки. Какво означава да кажем дали един език е развит, или не? Когато се прави такава преценка, трябва да се

съблюдават различните му качества. Може да се има предвид системата му и по-специално на звуковете, формите на думите и начинът, по който се образуват изреченията. Може да се разглежда лексиката – дали съществуват думи и изрази за означаване на всичко, което човек иска да изкаже и да разбере, дали има начин да се изразят фините нюанси на значението и дали едно и също нещо може да се каже по няколко различни начина. И накрая, може да се разглеждат писмената форма и нейните традиции – колко книги са публикувани, дали има добри автори и пр.

Когато лингвистите твърдят, че койсанските или индианските езици са толкова развити, колкото и основните европейски, те имат предвид системите им. Основните функции на езиците по целия свят са едни и същи. Всеки от тях е набор от отличителни звукове, които се обединяват в смислови думи. Във всеки има начини за означаване на граматически понятия като лице (аз, ти, той), единствено или множествено число, сегашно и минало време и др., както и правила, определящи начина, по който думите се свързват в цели изречения.

Известно е, че именно детайлите различават по-съществено езиците един от друг. Не е вярно, че всички езици са еднакво трудни на всички нива – факт, който лесно може да се установи от всеки, който се занимава с това. Английският например има добре развита система от гласни и дифтонги, докато испанският има само пет основни гласни. От друга страна, глаголите в испанския език имат много повече форми от тези в английския. Всеки опит да се прецени сложността или нивото на развитие на тези два езика би довел до въпроса кое създава повече трудности – гласните или глаголните форми. Много е трудно да се намерят критерии, по които да се отговори на този въпрос. Като цяло и двата езика са видимо сложни и трудни за овладяване. Това не означава задължително, че всички езици са на едно и също ниво, когато става въпрос за сложност или ниво на развитие в този смисъл, но е трудно да се намерят съществени различия.

Койсанските езици притежават изключително наситени звукови системи. Техните гласни и съгласни са повече от тези в който и да е европейски език. Това се дължи отчасти на спе-

цифичните съгласни, наречени „цъкащи звукове“, които се използват само в Южна Африка. Дори и без тях, тези езици пак имат повече съгласни. Койсанският език *!Xóǀ* използва повече речеви звукове от който и да е друг известен език. В сравнение с познатите ни, които имат по тридесет-четиридесет характерни звука, *!Xóǀ* разполага с над сто. От друга страна, както в *!Xóǀ*, така и в много други койсански езици, броят на глаголните форми е малък и повечето правила за образуване на изречения са елементарни. Така че тези езикови системи са трудни, що се отнася до звукове, но сравнително лесни в други аспекти.

Същото обаче не може да се каже за езиците на ловците и събирачите в други части на света. Когато европейците пристигат в Австралия, откриват, че аборигените там говорят много и различни езици. Повечето от тях са елементарни по отношение на звуковата система. Някои от тях използват по-малко от двадесет отличителни звука, което е най-ниската възможна стойност за човешки език, но системите им за склонения и спрежения са толкова развити, че с един сложен глагол може да се изрази мисъл, чийто английски еквивалент се състои от няколко изречения. Един пример от австралийския език Rembarnga е изразът *yarran-tǝʔ-kuʔpi-rorpa-ni-yiwa*. Според Р. М. У. Диксън, водещ авторитет в областта, тази форма от шест компонента следва да се разбира като „то [кенгурото] може да подуши нашата пот, когато се опитваме да се промъкнем до него“. В този ред на мисли австралийските езици са лесни, когато става дума за звукове, но в друго отношение са сравнително сложни.

Тези разсъждения показват, че езиците в обществата на ловците и събирачите са като всички други от гледна точка на звукове и граматика: елементарни в някои отношения и сложни в други – също като английския, испанския или арабския. Що се отнася до езиковите системи, съвременните езици са напълно сравними с тези, говорени днес от племената на ловци и събирачи, и вероятно с тези, говорени от нашите предци, когато са били ловци и събирачи. Като цяло, езиците не стават повече или по-малко сложни, те просто се променят.

Речниково богатство и общество

Когато става въпрос за речниковото богатство, както и за възможностите да се изразяват понятия, положението е съвсем различно. Езиците по света могат да създават нови думи или да заемат такива от други езици, така че на теория всеки език може да притежава лексика за всичко. Но на практика лексиката на езиците до голяма степен е различна. Думите и изразите, които се използват в даден език, са необходими и съответстват на културата, в която се говори той. Езиците в различните култури се различават и в лексикално отношение.

Например словното богатство на един от койсанските езици – *Ju|’hoan*, се състои предимно от лексика, необходима на ловците и събирачите в пустинята Калахари и около нея. В него се включват много имена на животни и растения, дори и на такива, които нямат еквивалент в друг език. Думите за човешките отношения и емоциите са толкова, колкото и в европейските езици, както и думите за частите на човешкото тяло, за живота и смъртта и т.н. Има и много думи, които могат да бъдат използвани в митични разкази или за религиозни идеи. Като цяло, езикът предлага богати възможности за изразяване на всичко, за което се говори в обичайната му среда.

Допреди няколко десетилетия много от думите, съществуващи в европейските езици, са липсвали в *Ju|’hoan*. Разбира се, в езика е нямало думи за съвременни технологии (като коли или телевизия), но в него са липсвали и такива за много други обекти, които днес смятаме за нормални в ежедневието, например къщи, мебели, домакински съдове, дрехи. Тъй като хората *сан* са живеели в малки групи без постоянен ръководител, в езика липсват традиционни думи за държава и конституция, закон и полиция. Те не са водили войни и не е ставало дума за генерали, войници и оръдия.

В обществото на хората *сан* почти няма нужда от математика, тъй като те нямат нито добитък, нито пари, нито нещо друго, което трябва да се брои. Това е отразено и в езика, в който липсва дума за плюс и минус, а бройната лексика е крайно бедна. Изглежда, че в *Ju|’hoan* няма отделни думи за цифри, по-големи от 6.

Съществува и друга причина, поради която в койсанските езици има по-малко думи и изрази в сравнение с английския и другите европейски езици: липсва писмен език. Това налага всичките думи да се предават от поколение на поколение само чрез обучаване на децата в разбиране и говорене.

Този факт може да е от голямо значение, особено за език, който се използва от сравнително малко на брой хора. Дума, означаваща нещо, за което не се говори често, най-вероятно ще се научи само от отделни хора. Ако има не повече от няколко хиляди или дори няколкостотин говорещи езика, съществува значителен риск една рядка дума изобщо да не се предаде и да изчезне безвъзвратно. Така, ако някой реши да употреби отново тази дума, ще се наложи да използва описания или да измисли нова. Не е ясно колко често се е стигало до подобни загуби на думи, тъй като е невъзможно да се изследва директно самият процес. Но има сериозни доказателства, че хората, които използват писмен език, намират опора в него и лексиката им се обогатява както писмено, така и говоримо.

При езиците без писменост съществува значителен риск от загуба на стихотворения и други езикови творби. Всъщност литературата може да съществува и без писменост. Има изобилие от примери за устно предавани стихотворения, включително и дълги епични разкази, но това изисква поне няколко души от всяко поколение да се посветят на задачата да запаметяват и възпроизвеждат текстовете. При малка езикова група това е невъзможно и словното богатство не се предава на следващите поколения чрез обемни литературни произведения.

В крайна сметка езиците на ловците и събирачите са съвсем като европейските от гледна точка на основните им свойства и способността им за изразяване, но тази способност не се изразява по същия начин. Понеже тези езици не се употребяват в същите ситуации, в които използваме нашите, то възможностите им за изразяване също са различни. Те притежават всички думи и изрази, които са необходими на тяхното общество, включително и за много явления, които липсват в европейските езици; от друга страна, им липсват думи, които според нас са съвсем основни.

Ясно е, че това няма нищо общо със структурата и възможностите на езиците, а само с това, за което се използват. В момента говорещите *Ju|'hoan* създават или заемат много думи, означаващи предмети и концепции от съвременния свят. По този начин те адаптират своя език към новата ситуация. Това е напълно възможно и теоретично погледнато няма причина, поради която един ден езикът *Ju|'hoan* да не може да се прилага за дискусии по химия на полимерите или компютърен дизайн. По същия начин говорещите английски език могат така да го адаптират, че да са в състояние да обсъждат растенията и възможностите за лов в пустинята Калахари. Въпреки това процесът на изграждане на словесното богатство е бавен и труден. Следователно носителите на езика *Ju|'hoan* ще изостават още дълго време в темите за градската среда, а английският едва ли някога ще се настрои към начина на живот в пустинята.

Колко койсански езици съществуват?

Койсанските езици, говорени от народите *сан*, са сравнително малко на брой. Това изобщо не означава, че е лесно да се разбере колко са и как се наричат. Ако човек реши да проучи написаното за тези езици, бързо ще се обърка напълно. Всеки, опитал се да опише ситуацията, предлага голям брой имена на езици, повечето от които изписани по невероятно странен начин.

До известна степен, макар и не напълно, това чудновато изписване се дължи на трудността да се отразят цъкащите звукове в писмен вид. Цъканията са звуци, формирани чрез създаване на ниско налягане в устата и рязко изпускане на въздуха след това. В други части на света тези звукове често се използват за специални цели. За говорещите английски например е обичайно да се изкаже неодобрение, несъгласие или дори съжаление чрез звук, който често се изписва тц или тц-тц-тц. Това е всъщност звукът, наречен „зъбно цъкане“ в койсанските езици, но в тях той се използва в думите като обикновена съ-

гласна. Освен това има и други видове цъкания, които звучат различно. Използват се различни системи за графично отразяване на тези звукове. Обикновено лингвистите използват символите |, !, ≠, и ⊙.

Един от бележитите учени в областта на койсанските езици, Доротей Блийк от Германия, съобщава през 1950 г., че съществуват около двадесет различни езика с имена като |*Хам*, ≠*Khomani*, ||*K'au*||*ен* и !*Кул*. Почти никои друг автор не използва точно тези имена. Последният например се среща и като !*Хи*, !*Khung*, *Kung* и !*Kung*.

Проблемът щеше да е незначителен, ако се касаеше само за различия в изписването. В продължение на няколко десетилетия почти всички учени, занимавали се с койсанските езици, също са добавяли един или повече лингвонима в съществуващата вече парадигма. През 1981 г. е публикуван списък с повечето от имената на койсанските езици, които са били използвани в научната литература до този момент. В списъка са включени общо 141 позиции, без да се имат предвид незначителните разлики в изписването. Оттогава до днес са предложени още няколко позиции.

Вероятно няма човек, който да приеме, че близо 70 000 жители използват толкова много и различни езици. По-вероятно е просто да съществуват по няколко имена за част от тях. Ето пример за език, който най-често се нарича *Shuakhwe* – наред с други наименования за него се използват и следните имена: ||*Ayè*, *Danisa*, ||*Koreekhoe*, |*Xaise*, *Tçaiti*, *Hura*, *Teti*, !*Hukwe*.

Няколко са причините списъкът с езици да е толкова дълъг. Част от наименованията се отнасят за езици и групи, които вече не съществуват. Много от хората, говорили койсански езици, са живели в южните и източните части на Южна Африка. Те са били жестоко преследвани, а в отделни случаи действително е имало геноцид. Оцелелите от тези племена са се отказали от своите езици и са започнали да използват африкаанс. Койсанските езици в Южна Африка са изчезнали. Около четиридесет наименования в списъка се отнасят за тях.

И все пак остават още много лингвоними. За да разберем защо това е така, трябва да разгледаме езиците като такива и отношенията им един към друг.

„На какъв език говориш?“ „Не знам.“

Лингвистичните изследвания на койсанските езици показват, че групата им се състои от три коренно различни подгрупи. В интерес на истината, те са толкова различни, че дори не е сигурно дали имат нещо общо. Тези три семейства са северните, централните и южните койсански езици. В групата на южните има един-единствен представител. И макар да изглежда твърде лесно да се посочи името му, това се оказва проблем.

Тук се натъкваме на реалната трудност, свързана с лингвонимите. Дори когато носителите на езика бъдат попитани за неговото име, те не успяват да дадат еднозначен отговор. Това, разбира се, няма нищо общо със способностите им за възприемане и комуникация. Причината е, че липсва отговор на този въпрос. Този език просто не притежава име на съответния език. Фактът е установен със сигурност от Антъни Трейл – един от малкото учени, усвоили задълбочено и говорещи гладко един от койсанските езици.

Може би ни е малко трудно да осъзнаем това положение. Във всеки случай дори учени, мисионери и други, които са били в контакт с такива езици, дълго време не са успявали да го разберат. Може би това е основната причина да има толкова много имена на езици в специализираната литература. Всеки нетърпелив учен е питал местните на какъв език говорят. Те от своя страна са се опитвали да формулират подходящ отговор, който добросъвестно е бил записан от учения. Следващият учен е срещал други носители на езика, които са давали друг любезен отговор, и това също е записвано за поколенията. По този начин от средата на XIX в. допреди едно-две десетилетия броят на регистрираните койсански езици непрекъснато е нараствал.

В тази връзка възникват няколко въпроса. Първият е какъв вид наименования са записвали учените в действителност. Оказва се, че повечето от езиците спадат към едно от трите семейства, споменати по-горе. Първо, съществуват наименования, които означават по-голяма група, към която принадлежи носителят на езика. Това са най-често срещаните названия, които се повтарят в много варианти и са отчасти сравними с имената на нашите езици. Но дори и ако даден човек смята,

че принадлежи към определена група, която си има име, това съвсем не означава, че всички хора, които говорят същия език, принадлежат към тази група. Може да има други, които говорят по същия начин, но не принадлежат към групата. Също така е напълно възможно говорещите малко по-различно или дори много по-различно да се възприемат като принадлежащи към една и съща група.

Вторият вид наименования се отнася до мястото, където живее носителят на езика, неговото семейство или малката група, към която той принадлежи. Все едно да наречем английския език Лутън-английски или Смит-английски. Такива лингвономинации могат да удължат списъка на съществуващите имена по много объркващ начин.

Третият вид наименования е представен от названия като *Kwe*, *Khoe*, *Shuakhwe*, ||*Anikhwe*, както и от термина *Khoisan*, измислен от европейците от думи, взети от езика. Всички тези думи съдържат един и същ корен, *khwe* или *khwi*, който от своя страна се състои от два звука – звук *k*, който се произнася с придихание и заоблени устни, и гласни от преден ред – *e* или *i*. Думата означава „човек“ или „хора“. Тези, които са били попитани, са отговаряли, че говорят на езика на хората или че говорят като хора.

Следва въпросът как е възможно хората да нямат име за езика, на който говорят. За нас изглежда съвсем логично човек да знае какъв език говори. Но ако се замислим за средата, в която тези езици са били използвани, обяснението е повече от очевидно. Хората *сан* са живеели в малки групи от по десет-двадесет души, които са нямали контакт помежду си през по-голямата част от годината. През определени периоди те са се срещали с външни хора, било то за търговия или други обществени дейности. Но там не е имало държава, съюз или други общи институции, които да вменяват на говорещите един и същ език и да гледат на себе си като на част от някакъв колектив. Групите, към които хората са смятали, че принадлежат, са били доста по-малки от която и да е въображаема общност на говорещите един и същ език. При това положение езикът явно не е от особено значение за идентичността или статуса на дадено лице и следователно няма собствено име.

Накрая, можем да си зададем и въпроса как трябва да постъпят външните наблюдатели, когато носителите не знаят името на езика си. Отговорът е, че нищо не ни пречи да въведем ново име. Точно това са направили езиковедите. Когато става въпрос за южния койсански език, повечето лингвисти са на мнение, че той трябва да се нарича *!Хóǀ*.

Дотук нещата не изглеждат толкова сложни, тъй като *!Хóǀ* е сравнително хомогенен, без големи диалектни разновидности и е съвсем различен от всички останали езици. От друга страна, северната група се състои от един, два или три езика в зависимост от това дали разликите между говорещите се разглеждат като диалекти, или като отделни езици. Що се отнася до централните койсански езици – положението е още по-неясно. Безспорен е фактът, че голяма част от тях са съвсем неразбираеми за носителите на останалите езици. От друга страна, всички представители в групата са свързани, а някои от тях дори са подобни. В някои случаи изпитваме колебание дали е по-добре да говорим за различни диалекти, или за различни езици.

Какво е езикът?

Ето че отново стигаме до въпроса какво точно е езикът. Този въпрос постоянно се появява в нашите разсъждения. Още в самото начало трябва да се отбележи, че има твърде малко общоприети правила и критерии за това кога два начина на говорене се определят като еднакви или като различни езици.

Очевидно е, че когато две форми на речта са толкова различни, че е напълно невъзможно да се установи комуникация, те се разглеждат като различни езици, например английският и китайският. Също така се приема, че хора, които се разбират помежду си, говорят един и същ език, както и че тези, които говорят един и същ език, се разбират помежду си. Тук обаче има много изключения. Така например шведите и норвежците се разбират помежду си без затруднения, но шведският и норвежкият се разглеждат като различни езици. От друга страна,

много американци от Средния Запад не разбират лондончани, както и обратното, но се предполага, че използват един и същ език – английски. Ето защо в по-неясните случаи е най-добре да се опираме на мнението на носителите на езика.

Когато обаче става въпрос за койсанските езици, няма кого да попитаме. В повечето случаи носителите на езика изобщо нямат имена нито за езиците, нито за диалектите. Така че цялата тази логика е без значение за тях, докато западният начин на мислене за езика не навлезе и в тяхната култура. А това все още не е станало, поне не изцяло. Поради тази причина няма отговор на въпроса колко са на брой койсанските езици. В крайна сметка езиците са толкова, колкото решат учените и държавните органи.

Колко езици са съществували преди дванадесет хиляди години?

Дори и да не може да се каже със сигурност колко са койсанските езици – десет, петнадесет или може би двадесет, все пак е ясно, че има много и доста различни техни представители. Трудно е за хора, които са свикнали с положението в Европа, да не говорим в Америка, да си представят, че малка група от 70 000 души може да използва толкова голям брой различни езици. В Европа големите езици се използват от десетки милиони хора, а цяла Западна Европа с няколкостотин милиона жители има само около петдесет езика (без да броим тези на имигрантите от последното поколение).

Следва да се отбележи, че фразата „големи езици“ в предишното изречение е само по-кратък начин да се каже „език, използван от много хора“. Аналогично, малките езици са тези, които се използват от малко хора. Посочените определения и техните варианти се използват в книгата за удобство на изказа и не включват в себе си отношение към езика.

Фактът, че съществува такава разлика в броя на езиковите носители, не е случаен. Той е пряко свързан с големите разли-

ки между европейците и хората *сан* в областта на културата, начина на живот и използването на езика.

Хората *сан*, които живеят (или са живеели) от това, което получават от лов и събиране на плодове и ядливи корени, имат нужда от голяма площ, за да си осигурят храна. Дори в относително плодородна област един квадратен километър земя може да осигури препитанието само на няколко души. В пустинята Калахари, където живеят хората *сан*, е необходимо още по-голямо пространство. Това означава, че всяка група има нужда от голяма площ, която да обхожда редовно. Близкият контакт с други групи е почти изключен. Поради факта, че липсват причини за срещи с други, освен със съседите, всеки колектив води сравнително изолиран начин на живот.

Разбира се, всяка общност говори на определен език. Известно е, че езиците никога не се предават в един и същ вид от поколение на поколение, те се променят с времето. Ако група хора рядко контактува с други, говорещи на нейния език, скоро ще се появи различна речева форма, т.нар. диалект. Ако този процес продължи няколко века, в групата може да се утвърди език, който вече е неразбираем за останалите хора.

Това означава, че във времена и места, където хората живеят постоянно в малки групи, без контакти, далеч едни от други, възникват много езици, всеки от които е с малко на брой носители. Явно това се отнася и за положението сред хората *сан*. Следващият въпрос е дали това е било така и по времето, когато хората на земята са били ловци и събирачи.

Известните на науката факти категорично показват, че това е така, защото в други части на света, където до неотдавна е имало значителни популации от ловци и събирачи, ситуацията е аналогична. Смята се, че при пристигането на европейците в Австралия, аборигените там са говорили около 270 езика. Днес те наброяват едва петдесет хиляди души. Вярно е, че преди двеста години, когато европейците са започнали да завземат земите им, аборигените са били далеч по-многобройни, но дори да са били десет пъти повече от днес, на всеки език се падат приблизително няколко хиляди говорещи. Сходна е и ситуацията сред индианците в района на Амазонка. За момен-

та не съществуват доказателства за това, че езиците на ловците и събирачите се говорят от повече от няколко хиляди души.

Ако това е вярно, можем да предположим колко езика са съществували приблизително преди около 12 000 години, когато хората са били ловци и събирачи. От казаното по-горе, можем да заключим, че по онова време е имало средно един език на всеки хиляда или две хиляди души.

Следващият въпрос, разбира се, е колко хора е имало по това време. Това не знаем. Но знаем, че е имало хора на всички континенти в повечето области, които са гъсто населени и в момента. Не е възможно да са били само няколко хиляди души, по-скоро са били милиони. Ако допуснем, че е имало десет милиона души, и приемем средно по 2000 носители за всеки език, следва, че са съществували около 5000 езика.

Вероятно няма начин да разберем какъв е бил точният брой на населението, въпреки че археолозите и демографите са направили някои изчисления. Интересно е обаче да се сравни този резултат с броя на езиците в наши дни. Според повечето изследвания цифрата е около 6000.

Следователно по времето на ловците и събирачите са съществували повече езици от днес, въпреки че броят на населението едва ли е надхвърлял 10 милиона, което е една хилядна от настоящите близо 7 милиарда души.

Посочение стойности не трябва да се приемат твърде сериозно, тъй като се базират на голям брой предположения. Затова пък няма никакво съмнение за общата посока на развитие. В началото е имало изобилие от езици – като цяло броят им е бил много повече, отколкото сега, а най-вероятно това е така и в абсолютни стойности. Историята на езиците по никакъв начин не показва, че те са се увеличили. Напротив, като цяло общата тенденция е числеността им да намалява. Това е изключително важно за разбирането ни относно ролята на езиците и различията между тях. Няколко глави в книгата приемат това наблюдение като отправна точка.

Следващата глава обаче е за езиковите групи. Защо някои езици си приличат, а други не?